Веселов М. Ю.,
кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Криворізького факультету
Національного університету «Одеська юридична академія»

Коваленко П. О., Устименко А. В.
студентки V курсу
Криворізького факультету
Національного університету «Одеська юридична академія»

КРИМІНАЛЬНЕ ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ МІЖНАРОДНОГО І НАЦІОНАЛЬНОГО (УКРАЇНСЬКОГО) ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Стаття містить аналіз особливостей здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх за законодавством України. Висвітлення особливостей регулювання вказаних правовідносин робиться у порівнянні та з урахуванням міжнародних стандартів такого провадження.

Ключові слова: неповнолітня особа, кримінальне провадження, «Пекінські правила», запобіжні заходи, суд, захист.

Статья содержит анализ особенностей осуществления уголовного производства в отношении несовершеннолетних по законодательству Украины. Раскрытие особенностей регулирования указанных правоотношений делается в сравнении и с учетом международных стандартов такого производства.

Ключевые слова: несовершеннолетний, уголовное производство, «Пекинские правила», предупредительные меры, суд, защита.

The article includes analysis of peculiarities of criminal proceedings against minors under the laws of Ukraine. Lighting features regulation of these relations and is compared with international standards such proceedings.

Key words: minor, criminal proceedings, «Beijing Rules» precautions court protection.

Неповнолітні, як найбільш уразлива категорія суб'єктів кримінальних правопорушень, потребують максимально гуманного ставлення під час провадження щодо вчинених ними злочинів.

Щороку такого ставлення потребує не одна тисяча неповнолітніх. Так, неповнолітніми (або за їх участю) протягом років вчинено: у 2013 році – 8781 злочин; у 2014 році – 7467 злочинів; за дев'ять місяців 2015 року – 5626 злочинів. І хоча спостерігається певна тенденція до незначного зменшення кількості злочинів, учинених неповнолітніми, але це не є підставою для зниження уваги до питання забезпечення їх прав, свобод та законних інтересів [1].

Об'єктом дослідження виступає коло суспільних відносин, що має на меті максимально забезпечити права та свободи неповнолітніх під час кримінального провадження на всіх його стадіях, а отже, і у відносинах із різними уповноваженими суб'єктами (посадовими особами правоохоронних органів).

Окремим аспектам кримінального провадження щодо неповнолітніх присвятили свої роботи такі автори, як: В. М. Бурдін, О. І. Вінгловська, Є. М. Гідулянова, О. Х. Галімов, Л. Г. Голиш, А. Є. Голубов, Н. В. Греса, С. М. Зеленський, Л. Л. Канєвський, Г. К. Кожевніков, С. П. Коталейчук, О. О. Кочура, Н. М. Крестовська, О. С. Ландо, О. О. Левендаренко, В. В. Леоненко, Н. В. Малиш, І. С. Манова, Е. Б. Мельникова, Г. М. Міньковський, Г. М. Омельяненко, О. М. Павлик, А. Б. Романюк, В. А. Рибальська, Н. Ш. Сафін, В. М. Трубніков, В. В. Шимановський, Н. В. Шость, О. О. Юхно, А. О. Яровий, О. В. Ярош та багато інших поважних науковців.

Вчені, досліджуючи питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх, сходяться в одному – необхідність приділення особливої уваги цій категорії суб'єктів. Зокрема, А. Є. Голубовим запропоновано закріпити у КПК України специфіку процесуального становища неповнолітніх і включати до їх процесуального статусу не лише загальні процесуальні права, та обов'язки, наприклад, підозрюваного чи обвинуваченого, але й спеціальні, зорієнтовані

безпосередньо на неповнолітнього учасника кримінального провадження права [1]. У свою чергу Є. М. Гідулянова також пропонувала закріпити в законодавстві процесуальні права, які повинні бути надані малолітній дитині з моменту запідозрення її у вчиненні суспільно небезпечного діяння [2, с. 11].

Метою статті є з'ясування особливостей здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх за українським законодавством. В межах досягнення окресленої мети планується розв'язати наступні завдання: 1) проаналізувати досвід зарубіжних країн з приводу регламентації провадження щодо категорії неповнолітніх, з урахуванням особливостей правових систем; 2) з'ясувати, особливості провадження щодо неповнолітніх за міжнародними стандартами; 3) виявити розбіжності міжнародних та національних норм з питань забезпечення прав неповнолітніх у відповідних кримінальних провадженнях.

У багатьох країнах світу (США, Великій Британії, Бельгії, Франції, Німеччині та ін.), на відміну від України, провадження у справах про злочини неповнолітніх здійснюється у формі ювенальної юстиції, яка є комплексом правових норм та інституцій, покликаним забезпечити ефективне розслідування та правосуддя. Загалом, у наукових колах виділяють англо-американську, континентальну та скандинавську моделі ювенальної юстиції. Такий поділ здійснюється відповідно до правових систем країн.

Першою групою країн, досвід яких ми узагальнимо є країни континентальної системи права, до якого відноситься і Україна. Як підкреслюють фахівці, типовим варіантом континентальної моделі суду для неповнолітніх є французький суд цієї юрисдикції [1]. До спеціалізованих органів відносяться: поліція, прокуратура, ювенальні суди (виховні служби при них) та неурядові організації, де працівники зазначених установ згідно з законодавством Франції повинні мати відповідну підготовку в цій сфері. Як узагальнення характеристики судочинства стосовно дітей у Франції наведемо точку зору Е. Б. Мельникової. Вона зазначає, що у законодавстві цієї країни щодо неповнолітніх більше уваги приділяється заходам впливу, ніж власне судовій процедурі, але іноді занадто сувора регламентація самої процедури робить суд для неповнолітніх «схожим» на загальний суд, що перешкоджає індивідуалізації, як одного з принципів ювенальної юстиції у всьому [3, с. 80].

В скандинавських країнах (Данія, Фінляндія, Швеція, Норвегія) відсутні окремі судові інстанції для неповнолітніх правопорушників, що пояснюється акцентуванням уваги на профілактичній та соціально реінтеграційній спрямованості впливу на неповнолітніх. При такому підході, коли спеціалізованого суду, як центрального ланцюга судочинства щодо неповнолітніх, немає, значну роль відіграють позасудові (адміністративні) органи та громадські організації. Наприклад, справами цих осіб займаються комітети з благополуччя молоді, що за своєю сутністю є соціальними службами для неповнолітніх. Такий підхід заслуговує на позитивну оцінку, оскільки місцева громада також залучається до встановлення контролю над правопорушеннями неповнолітніх, їх належним вихованням та ресоціалізації.

Звернемо увагу на досвід в цій сфері країн англосаксонської правової сім'ї (США, Велика Британія, Канада та Нова Зеландія). Як відомо, саме США стали першою країною, яка започаткувала відокремлення судів стосовно дітей від загальної системи кримінального судочинства. Як зазначає Н. М. Крестовська – систему ювенальної юстиції США складають: поліція; ізолятори тимчасового тримання; прокурори та громадські захисники; ювенальні суди; пенітенціарні установи для неповнолітніх; державні та громадські програми перевиховання та профілактики [4, с. 70].

Українська модель кримінального судочинства щодо неповнолітніх характеризується як: інтегрована в галузеву систему судочинства (тобто існує правове визначення та виділення в окрему главу КПК України) функціонально-спеціалізована(спеціальна підготовка органів та осіб, що мають справу із неповнолітніми в ході здійснення кримінального провадження та судочинства) замкнута модель обмеженого циклу впливу (адже не взаємодіє із громадянським суспільством та приватними особами) карального типу, врегульована галузевою нормативною базою.

Наголошуючи на міжнародному визначенні правового статусу неповнолітнього та основних засад здійснення щодо нього кримінального судочинства, правило 5 «Пекінських правил» закріплює дві найголовніші цілі відправлення правосуддя щодо неповнолітніх: 1) сприяння благополуччю неповнолітнього; 2) дотримання «принципу співмірності» [5]. Тобто мета правосуддя щодо неповнолітніх

полягає не у «відплаті за скоєне», а саме у процесі реінтеграції та виправлення неповнолітнього.

Що стосується українського кримінального процесуального законодавства з питання регулювання статусу неповнолітнього, його прав та обов'язків, а також процесуальних аспектів кримінального провадження щодо нього, то в цілому, його складають такі акти, як: Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р., Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 28.12.2015 р., Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, схваленою Указом Президента України № 597 від 24.05.2011 р., Конвенція ООН «Про права дитини» від 20.11.1989 р., Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») від 29.11.1985 р.

У ст. 3 Конвенції «Про права дитини» визначено, що в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини [6]. Виконання цієї вимоги з боку слідчих, прокурорів, суддів, адвокатів та інших учасників кримінального провадження щодо неповнолітніх є проявом здійснення державою її обов'язку з утвердження і забезпечення прав і свобод людини (ст. 3 Конституції України). Також «Пекінськими правилами» закріплено рекомендації стосовно спеціалізації осіб, що здійснюють провадження щодо неповнолітніх [5]. Так, органи поліції, прокуратури, суду повинні володіти спеціальними знаннями і пройти спеціальну підготовку.

Переходячи до аналізу особливостей здійснення провадження щодо неповнолітніх в Україні, необхідно зазначити, що подібне положення міститься і у Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні стосовно підготовки працівників органів внутрішніх справ, суддів, прокурорів, адвокатів, працівників органів опіки і піклування з питань здійснення дізнання, досудового слідства та правосуддя щодо неповнолітніх. Отже, прокурор, слідчий суддя, суддя, здійснюючи провадження щодо неповнолітнього, застосовують необхідні знання щодо особливостей такого провадження, враховуючи вікові і психологічні особливості неповнолітніх з метою, щоб як найменше порушити звичайний уклад життя неповнолітнього, вживають всіх можливих заходів, спрямованих на уникнення негативного впливу на неповнолітнього.

Концепцією також передбачено створення спеціалізованих судів з розгляду провадження щодо неповнолітніх [7]. На даний час це положення не виконано у повній мірі, розгляд проваджень щодо неповнолітніх здійснюється у судах загальної юрисдикції суддею, що має спеціальну підготовку.

На даний момент, провадження щодо неповнолітніх в Україні здійснюється на загальних підставах, із врахуванням певних особливостей, передбачених Кримінальним процесуальним кодексом України, та із дотриманням принципу забезпечення реалізації неповнолітніми особами права користуватися додатковими гарантіями, встановленими вітчизняним законом та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Якщо норми КПК України суперечать такому міжнародному договору, застосуванню підлягають згідно із ч. 4 ст. 9 КПК України положення відповідного договору [8].

Аналіз судової практики, зокрема положень Листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18.07.2013 р. «Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх», наголошує, що здійснюючи кримінальне провадження щодо неповнолітніх, у кожному окремому випадку слідчі судді, суд зобов'язані:

– сумлінно і принципово виконувати повноваження із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні як під час досудового розслідування, так під час судового провадження, діяти у межах і відповідно до вимог закону;

– зважати, що особа набуває повної кримінально-процесуальної дієздатності лише з досягненням повноліття, незалежно від акту емансипації, вступу особи у шлюб чи народження нею дитини;

– пам'ятати, що закріплений законом особливий підхід до неповнолітніх правопорушників зумовлює застосування інших, відмінних від тих, які застосовуються до дорослих, форм реалізації кримінальної відповідальності;

– враховувати, що регламентований процесуальним законом особливий порядок здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх поширюється і на осіб, які досягли повноліття під час здійснення кримінального провадження, а також на випадки, коли особа в одному кримінальному провадженні обвинувачується у вчиненні кримінальних правопорушень, частину з яких нею вчинено до, а решту – після досягнення 18 років;

– пам'ятати, що кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи має бути здійснено невідкладно і розглянуто в суді першочергово [9].

Також кримінальним процесуальним законодавством України закріплене право неповнолітнього на захист, що виражається у наступному: у кримінальних провадженнях щодо осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення у віці до 18 років, законом встановлено, що участь захисника у такому провадженні, з моменту встановлення факту неповноліття особи, є обов'язковою. Відповідно до ст. 497 КПК України, якщо під час досудового розслідування прокурор дійде до висновку про можливе виправлення неповнолітнього, який обвинувачується у вчиненні вперше кримінального проступку, злочину невеликої тяжкості або необережного злочину середньої тяжкості без застосування кримінального покарання, а неповнолітній обвинувачений та його представник не заперечує, він складає клопотання про застосування до неповнолітнього обвинуваченого примусових заходів виховного характеру і надсилає його до суду. У цих випадках суд застосовує до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру, до яких відносяться: застереження; обмеження дозвілля; передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють; покладення на неповнолітнього, якщо він має доходи або майно, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків; направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей. Крім того, суд може визнати за необхідне призначити неповнолітньому вихователя [8]. Аналіз положення зазначеної статті говорить про те, що новим КПК України прокурору все ж таки надані дискреційні повноваження, які практикуються у зарубіжних країнах. Це обумовлено гуманізацією кримінального процесуального законодавства щодо діянь, учинених неповнолітніми, та можливістю перевиховання осіб, не застосовуючи до них кримінального покарання, що відповідає основним вимогам міжнародних Договорів та Конвенцій щодо захисту прав та свобод дітей.

Правові гарантії неповнолітнього мають місце і на стадії досудового розслідування, при проведенні процесуальних дій. Так, допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться у присутності законного представника, педагога чи психолога, а в разі необхідності – лікаря, та не може продовжуватися без перерви понад 1 годину, а загалом – понад 2 години на день.

Якщо буде встановлено необхідність до неповнолітнього підозрюваного в ході здійснення досудового розслідування може бути застосовано один із запобіжних заходів, передбачених ч. 1 ст. 176 КПК України: особисте зобов'язання; особиста порука; застава; домашній арешт; тримання під вартою [8]. Крім встановлених ст. 176 КПК України запобіжних заходів, також може бути застосовано передання неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників або передання під нагляд адміністрації відповідної дитячої установи. Таке передання під нагляд батьків або інших осіб можливо лише за їхньої згоди та згоди неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого.

Крім зазначеного, закон допускає застосування до неповнолітніх осіб запобіжних заходів у вигляді затримання, а також тримання під вартою. Але відповідно до ч. 2 ст. 492 КПК України дані запобіжні заходи можуть застосовуватися до вказаних осіб лише у разі, якщо вони підозрюються або обвинувачуються в учиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, за умов, що застосування іншого запобіжного заходу не забезпечить настанню вищевказаних ризиків, тобто неповнолітній не розпочне спроб до вчинення нових кримінальних правопорушень, не буде перешкоджати встановленню істини в справі, не переховується від слідства і суду [8].

Стосовно покарань, національне законодавство встановлює, що до неповнолітніх осіб судом можуть бути застосовані такі основні види, які передбачені ст. 98 Кримінального кодексу України: штраф, громадські та виправні роботи, арешт, позбавлення волі на певний строк [10]. Обмеження волі до неповнолітніх не застосовується. Покарання у виді позбавлення волі особам, які на час вчинення

злочину не досягли 18 річного віку може бути призначене на строк від 6 місяців до 10 років, а за особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням життя людини – до 15 років. Слід акцентувати увагу на тому факті, що Загальна частина Кримінального закону містить окремий розділ XV, який встановлює особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.

Усе вищенаведене дає змогу дійти висновку про досягнення поставлених перед дослідженням задач. По-перше, ювенальна юстиція не є новелою для зарубіжних країн. Одним із перших, ще наприкінці 19 століття, цей інститут з'явився у США. У багатьох країнах провадження щодо неповнолітніх становить самостійну ланку із системою спеціалізованих органів та окремими правовими актами. Так, наприклад, систему ювенальної юстиції Німеччини складають ювенальні суди, соціальна служба, ювенальні прокурори, співробітники правоохоронних органів та неурядові організації, до працівників котрих висуваються вимоги щодо досвіду виховної роботи, обізнаності в педагогіці, підлітковій психології, соціології та кримінології. У деяких країнах, навпаки, більшу увагу приділяють не власне суворій регламентації процесу здійснення правосуддя, а профілактичній та соціально-реінтеграційній спрямованості впливу на неповнолітніх (скандинавські країни).

По-друге, нормами міжнародного права визначений особливий правовий статус неповнолітнього, акцентується увага на забезпеченні прав та свобод цієї категорії суб'єктів, як найбільш незахищених. В цілому, Україна інтегрує своє кримінальне процесуальне законодавство до міжнародного. Це проявляється у наявності норм щодо спеціальної підготовки уповноважених суб'єктів здійснення кримінального провадження (слідчих, прокурорів, слідчих суддів, суддів), щодо надання слідчому, прокурору дискреційних повноважень щодо закриття кримінального провадження, щодо обов'язкового залучення захисника та ін. Однак, незважаючи на таку гуманізацію, провадження все ж таки носить закритий каральний характер.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Романюк В. В. Кримінальне судочинство щодо неповнолітніх : монографія / В. В. Романюк. – Х. : «Друкарня Мадрид», 2016. – 252 с.

2. Гідулянова Є. М. Кримінальне провадження у справах малолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Є. М. Гідулянова ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2008. –18 с.

3. Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция : проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии : учеб. пособие / Э. Б. Мельникова. – М. : Дело, 2000. – 271 с.

4. Ювенальна юстиція : навч. посіб. / А. І. Гусєв, Ю. Б. Костова, Н. М. Крестовська та ін. ; за заг. ред. Н. М. Крестовської. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. – 243 с.

5. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх : Правила, Міжнародний документ ООН від 29.11.1985 р. // Офіційний веб-портал Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_211.

6. Конвенція ООН про права дитини : Конвенція, Міжнародний документ ООН від 20.11.1989 р. // Офіційний веб-портал Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_021.

7. Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні : Указ Президента України від 24.05.2011 р. № 597/2011 // Офіційний веб-портал Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/597/2011.

8. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс, Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI // Офіційний веб-портал Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.

9. Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх : Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18.07.2013 р. № 223-1134/0/4-13 // Офіційний веб-портал Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v1134740-13.

10. Кримінальний кодекс України : Кодекс, Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III // Офіційний веб-портал Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/2341-14.